

„Rettegni Moszkvától”: gondolatok a Nyugat és Oroszország közötti kapcsolatokról

Mark B. Smith (2018). *The Russia Anxiety and How History Can Resolve It*. London: Allen Lane. 480 o.
https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2020.3.08

„Amikor a Szovjetunió összeomlott, az oroszok azt remélték, hogy végre olyan helyen élhetnek, ami »normális« országnak nevezhető; ezt a reményüket mások is osztották. Oroszország olyan nyílt és prosperáló állammá vált, mint korábban még soha. De a jelenlegi belpolitikája nem vonzó, a gazdasága pedig törekeny. Ismételt megerősödésével újra félelmet vált ki a szomszédaiból. Megint konfliktusban áll a Nyugattal, miközben mindkét oldalon jó lehetőségeket szalasztanak el.

Sok orosz a dacos nacionalizmusban keres menedéket. A »normalitás« lehetősége – [legalábbis] ahogy az oroszok azt elképzelik – azonban továbbra is fennáll. Az egyes országok viselkedését leginkább a földrajz és a történelem határozza meg. De a környezetükre is reagálnak. Más országok is sikeresen túltették magukat a súlyos örökségükön. Oroszország is képes rá.”

Rodric Braithwaite¹

A Nyugat és Oroszország közötti viszonyt az utóbbi években alapvetően a befagyás és a kölcsönös szankciók jellemzik. A 2008-as orosz–georgiai háború, majd a Krím 2014-es anektálása és a kelet-ukrajnai konfliktus mélypontra küldte az EU–orosz, illetve a NATO–orosz kapcsolatokat. A brit–orosz reláció² – különösen Szergej Szkripal volt orosz titkosszolgálati tiszt brit földön történt megmérgezése óta (2018. március 4) – szintén zuhanórepülésben volt. Mindezt jól mutatja a Lordok Háza vonatkozó jelentése (European Union Committee, 2015, 6. o.):

„A közös szomszédságban az EU és tagállamai azzal a stratégiai dilemmával állnak szemben, hogy továbbra is biztonságban és prosperitásban maradhatnak-e, ha Oroszország nem fog változni. Bármilyen is az orosz kormány igazi szándéka, jelenleg Oroszország geopolitikai fenyegetést jelent.”

2019 nyarán egy cambridge-i utam során az egyetem könyvesboltjában került a kezembe Mark B. Smith nagyszabású könyve. Cambridge mint helyszín, különösen érdekes a brit–orosz kapcsolatok szempontjából, hiszen ott sikerült beszerveznie a szovjet titkosszolgálatnak minden idők legmagasabb rangú brit kémeit. Kim Philby és társai az 1930-as évektől 1963-ig álltak a KGB alkalmazásában. A kettős ügynökök esetének hatásai évtizedekkel később is érződtek a brit társadalomban (Macintyre, 2018).

¹ Rodric Braithwaite brit nagykövét volt Moszkvában 1988 és 1991 között.

² Ennek egy korábbi szakaszáról röviden ld. Grúber, 2008.

Smith, a cambridge-i egyetem orosz történelmet oktató professzora 446 oldalon keresztül (!) próbálja megmagyarázni, hogy a Nyugat és Oroszország közötti kapcsolatok megromlásáért részben a Nyugat is felelős. Szerinte az ún. *Russian anxiety* megértése, illetve annak a meghaladása a kapcsolatok javításának a kulcsa lehet. A brit történész az alábbiak szerint definiálja az „orosz szorongást” (Smith, 2018, 2. o.), amely alapjában bonyolultabb jelenség, mint az egyszerű russzofóbia:

„Több mint egy átlagos russzofóbia. Ez egy történelmi szindróma, amely három tényezőtől áll össze: az Oroszországtól való irreális félelemből, Oroszország lenézéséből és Oroszország érdekeinek a bagatellizálásából. Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban ez hullámszerűen figyelhető meg: egyszer a csúcson van, máskor teljesen észrevehetetlen. A csúcspontján azonban alááshatja a nemzetközi rendet és biztonságot, vagy akár háborúhoz is vezethet.”

Smith szerint az „orosz szorongás” nem modern jelenség: már a 16. században is voltak olyan szerzők, akiket érintett a jelenség. Sigismund von Herberstein 1517 és 1526 között volt a Német-római Birodalom képviselője Moszkvában. Az 1549-ben megjelent emlékirataiban már az állította, hogy az orosz társadalomban az erőszak és a kegyetlenség dominál, és az egyszerű emberek sokszor biztonságosabbnak gondolták a kvázi rabszolgaszolgát, amelyben a bojárók megvédték őket az élet kihívásaitól (Smith, 2018, 12. o.). A középkori orosz társadalom fejletlenségéről és elmaradottságáról – ám az „orosz szorongás” nélkül – a 20. századi magyar történetírás két kiemelkedő alakja, Szűcs Jenő (1981) és Bibó István (1946, 116. o.) is megemlékezett.

Smith nem vitatja ugyan, hogy az orosz társadalom másképpen fejlődött, mint a nyugat-európai, de elutasítja, hogy ezért az automatikusan alacsonyabb rendűnek tekinthető, és úgy véli, nem szabad az eltérő történelmi útból egyenes következtetéseket levonni korunk európai geopolitikájára vonatkozóan. Ezt a tételt több példán keresztül is próbálja bizonyítani. „Rettegett Iván” kapcsán például kijelenti, hogy az általa létrehozott állami élcsapat, az ún. *opricsnyina* nyilvánvalóan a cár hatalmi érdekeit szolgálta ugyan az adott korban, de magából a meglétéből nem következik közvetlenül az NKVD és a KGB 20. századi megszületése, mint ahogy azt több, a *Russian anxiety*től szenvedő tudós állítja (Smith, 2018, 159. o.). Az *opricsnyina* mint az állami terror gondolata nincsen genetikailag az orosz társadalomba kódolva, sőt a IV. Iván-féle terror nem is különbözött radikálisan a kor más európai gyakorlatától (Smith, 2018, 163. o.):

„Az opricsnyina egy bizarr anomália volt valóban, de az állami erőszak hasonló mértékű volt Európa más országaiban is. Háborúban vagy békében, külföldiek vagy a saját alattvalók ellen, az állami, illetve a társadalmi erőszak egyformán dominált a korai modern korban Írországtól az Uralig.”

A 19. századi orosz társadalmi reformok kapcsán Mihail Szeranszkij cári tanácsadó életén keresztül próbálja szemléltetni, hogy nem volt történelmi szükségszerűség

az oroszországi reformok sikertelensége. Szperanszkij az apja, egy falusi ortodox pap hivatásának követése érdekében Vlagyimir városában tanult. A papi szeminárium szegénysége ellenére kiemelkedett a társai közül, és az Alexandr Nyevszkij szemináriumba került, Szentpétervárra. Ott fedezte fel Alekszej Kurakin herceg, akinek a magántitkára lett. 26 éves korában államtanácsosi rangot kapott, majd I. Sándor cár (1801–1825), akit erőteljesen befolyásolt nagyanyja, Nagy Katalin nyugati jellegű reformja, tanácsadónak nevezte ki. Fő feladata az orosz kormányzat teljes reformja volt. Tulajdonképpen az ő munkája nyomán alakultak meg Oroszországban az első, modern értelemben vett minisztériumok. Programja fő kihívása az volt, hogy a közigazgatás modernizációja ellenére a cár autokratizmusa, osztatlan hatalma érinthetetlen maradjon. Ez vezetett végül a bukásához: amikor a cár soknak találta a reformok mélységét, a saját hatalmát kezdte el féltetni.

Smith szerint Szperanszkij élete és munkássága egy újabb példa arra, hogy az orosz történelem nem szükségszerűen vezet a diktatúra irányába, és sokkal több a véletlen a történelemben, mint az önmagukat beteljesítő történelmi igazságok (Smith, 2018, 75. o.): „Szperanszkij élete megmutatja, hogy az orosz történelem nem a szükségszerűségekről, eleve elrendeltségről, sorsról vagy legendákról szól. Ezek a dolgok az oroszoknak lehetőséget adnának arra, hogy feladják a reményeiket, a külföldieknek pedig, hogy mélyítsék az »orosz szorongásukat«. Szperanszkij életének van egy másik, fontosabb tanulsága, miszerint Oroszország múltja elvezethet olyan irányokba, amelyek alapján az ország fejlődése megcáfolja a *Russian anxiety* alapvető tételeit.”

A brit történész lebontja azt a történelmi mítoszt is, hogy Oroszország lételeme a háború, illetve a hódítás. Történelmi példák vizsgálata után megjegyzi, hogy az Orosz Birodalom soha nem vett részt több háborúban, mint kora hasonló hatalmai, például Viktória királynő Nagy-Britanniája (Smith, 2018, 17. o.).

A *Russian anxiety* történelmi kialakulásának elemzése során Smith röviden ismerteti Marquis de Custine francia arisztokrata Oroszországról írt munkáját (Custine, 2012), amely a 19. század során szinte dominálta Nyugat-Európa gondolkodását. De Custine 1790-ben, arisztokrata családba született, de apja a forradalmi terror áldozata lett 1793-ban. Anyja mindent megtett, hogy férj nélkül érvényesüljön: többek között viszonyt folytatott François-René de Chateaubriand-nal, a korszak kiemelkedő diplomatájával. De Custine ennek folyományaként több évet is eltölthetett a francia diplomáciai szolgálatban. Homoszexuális kapcsolatai révén ismerkedett meg a Párizsban élő lengyel nemessel, Ignatius Gurowskival. Rajta keresztül találkozott a párizsi lengyel közösség több tagjával, köztük Chopinnel is. E lengyelek megismerése alakította ki benne a cári birodalom iránti érdeklődést. Akkoriban már sikeres író volt, könyveiben főleg az utazási élményeiről számolt be. 1839 júniusában Lübeckből hajóval utazott Szentpétervárra. Három hónapot töltött ott, valamint Moszkvában és más nagyvárosokban. Főleg a helyi frankofón elittel érintkezett. Nagy művét 1843-ban publikálták. Jellemzője, hogy

russzofób sorai ellenére a kitűnően megírt és dokumentált úti jelentési részek dominálnak benne. A könyv azonnal bestseller lett Nyugat-Európában; lefordították angolra, németre és svédre, majd a krími háború kapcsán már egy kibővített második kiadása jelent meg. Az írás fő tétele, hogy Oroszország elmaradottsága történelmi szükségszerűség, hiszen a birodalomban nem alakult ki az érett feudalizmus, a katolikus kereszténység és a lovagi kultúra. Smith élesen kritizálja az orosz szorongás e jeles képviselőjének a megközelítését (Smith, 2018, 25. o.):

„Custine útja tulajdonképpen időutazás volt. Oroszország kritikája nem azon a valóságon alapult, amit ott látott, hanem egy történelemfilozófiai tételén. Amely szerint Oroszország elmaradottsága és fejletlensége eleve elrendelt történelmi szükségszerűség.”

A *Russian anxiety* történelmi fejlődésének bemutatására a szerző sok időt és helyet szentel, a fentiekben csak néhány példán keresztül szemléltettem a kérdésről való gondolkodását. A továbbiakban röviden ismertetem, hogy miképpen látja az „orosz szorongás” megjelenését a mai nemzetközi kapcsolatokban.

A befagyott Nyugat–Oroszország-kapcsolatokban az egyik legnagyobb vád Moszkvával szemben az ún. hibrid háború folytatása, azaz hogy titkosszolgálati, illetve tömegkommunikációs és médiaeszközökkel próbál befolyást szerezni az EU- és a NATO-országok belpolitikájában. E vélemények szerint ennek a legekleatásabb példája a 2016-os amerikai elnökválasztások befolyásolása céljával indított állítólagos kiberháború. A posztszovjet világ jól ismert magyar elemzője, Rácz András hosszú elemzésben mutatta be, milyen eszközökkel folytat Oroszország hibrid háborút Ukrajnában (Rácz, 2017).

A brit történész természetesen nem vitatja az orosz hibrid háború tényét, de egyben felveti a kérdést, hogy nem folytat-e szinte minden erős állam ilyen jellegű tevékenységet (Smith, 2018, 28. o.).

„A technológiai megoldások és maga az elnevezés lehetnek újak. De maga a hibrid háború elve olyan ősrégi, mint a hegyek. Használták a történelem több korszakában, de legfőképpen a hidegháborúban – főleg az Egyesült Államok.”

Egy másik ismert érv a mai orosz külpolitika ellen, hogy – a történelmet félreértelmezve – nacionalista legitimációt adnak a külpolitikai expanzióhoz. Sokan vádolták Vlagyimir Putyin elnököt ezzel, amikor 2016-ban a Kreml közelében felavatta I. Vlagyimir kijevi nagyfejedelem (980–1015) szobrát. Vlagyimir vetette fel az ortodox kereszténységet a keleti szláv törzsekkel. A kritikusok szerint Oroszország ezzel a szoboravatással megkérdőjelezte Ukrajna államiságát. Mark B. Smith joggal jegyzi meg, hogy a történelmi tények újra értelmezése, vagy ha tetszik, elferdítése, szinte minden modern államnak a sajátja (Smith, 2018, 48. o.). Valós vagy vélt történelmi legitimáció nélkül egyik modern állam sem élte volna túl az elmúlt évszázadokat. Magyarként gondoljunk csak a történelem eltérő értelmezése miatt a trianoni békeszerződés 100. évfordulója körül Magyarország és Románia között kialakult vitákra.

Számomra érdekes volt a brit történésznek a Szovjetunió bukásával és az önálló Oroszország megszületésével kapcsolatos nézete. Smith szerint a birodalom lebontása viszonylag békés folyamat volt (Smith, 2018, 168. o.). Moszkva különösebb vérontás és ellenállás nélkül fogadta az utódállamok létrejöttét. Amikor az oroszok birodalmi gondolkodását kritizáljuk, érdemes megnézni, hogy miképpen mondott le a gyarmatbirodalmáról például Franciaország vagy Nagy-Britannia. Elég itt csak a franciák algériai háborújára vagy a britek szuezi kalandjára gondolni...

A szovjet birodalom lebontása kapcsán a brit szerző nagyon jól jellemzi a Nyugat 1989/1991 utáni hangulatát. Számukra a fukuyamai értelemben a történelem véget ért. Oroszország jelentéktelenné vált, az érdekeit nem kellett figyelembe venni. Smith viszont fontos megállapítást tesz: Európa sokkal biztonságosabb, ha Oroszország is része a biztonsági architektúrának (Smith, 2018, 272. o.):

„Amikor Oroszország nem szerves része a nemzetközi rendszernek, Európa biztonsága veszélyben van. Sokkal stabilabb Európa, ha Moszkva nélkülözhetetlen partnerként része a rendszernek. Ennek a legjobb példája volt a napóleoni háborúk kora, illetve az első és a második világháború.”

A cambridge-i történészprofesszor hosszú történelmi eszme-futtatásokon keresztül térképezi fel a *Russian anxiety* történelmi gyökereit, illetve a ma jelentkező formáit. A könyv utolsó részében viszont megpróbál felvázolni egy, e történelmi betegség meghaladására szolgáló menetrendet. Az alábbi hat pontban foglalja össze a „gyógyulás” lehetséges útját.

1. Legyünk óvatosak és szerények a történelmi szükségszerűségekkel;
2. ismerjük meg az orosz történelem eltérő értelmezéseit, illetve a nem ismert tényeket³;
3. Oroszországra is gondoljunk úgy, mint egy „normális” országra;
4. ne felejtjük el, hogy az Oroszországi Föderáció a világ legnagyobb területű állama;
5. ne essünk bele abba a csapdába, amit az Oroszországot automatikusan történelmi ellenségnek tartó nézet rejt;
6. ismerjük meg a saját történelmünket!

A könyv több olyan személyiséget is példaként említ, akiknek sikerült leküzdeniük az „orosz rettegést”. Nekem személy szerint George F. Kennan története tetszett a legjobban. Köztudott, hogy Kennan „hosszú távirata” volt az alapja a Nyugat feltartóztatási politikájának. Az USA moszkvai nagykövetségén szolgáló Kennan 1946. február 22-én hosszú titkos táviratban fejtette ki a véleményét az akkori sztálinista Szovjetunió várható geopolitikai expanziójáról (Kennan, 1946). A hosszú telegramról sok elemzés született, ezért inkább Smith leírása alapján Kennan későbbi munkásságáról ejtenék

3 A Lordok Háza idézett jelentése is felhívta a figyelmet arra a veszélyes folyamatra, miszerint Nyugaton 1989 óta rohamosan csökken az Oroszországgal foglalkozó tudományos műhelyek és az oroszul beszélő elemzők száma (European Union Committee, 2015).

néhány szót. A brit történész szerint Kennan távirata történelmi léptékben óriási energiákat adott a *Russian anxiety* fellángolásához. De éppen az ő élete a bizonyítéka annak, hogy az orosz szorongást lehet kezelni.

Mintegy negyedszázados diplomácia karrier után Kennan az akadémiai életben kapott döntő szerepet. Hosszú éveket a Princeton Egyetemen képezte az amerikai tudósok és diplomaták generációit. A tanulmányai, a nyelvtudása és a diplomáciai tapasztalata is arra predesztinálta, hogy értse Oroszországot. Amikor a hidegháború véget ért, óvott a triumfalista gondolatoktól, illetve megkérdőjelezte a NATO fenntartásának a szükségességét. Félt az amerikai külpolitika intervencionalizmusától. Élete vége felé (101 évet élt) elborzasztotta a nyugati sajtó egyoldalú Oroszország-kritikája. Smith a könyvében ünnepli Kennan életművét, amely bebizonyította, hogy igenis le lehet győzni a *Russian anxiety* (Smith, 2018, 44. o.):

„Kennan munkásságának része volt az »orosz szorongás«, főleg az 1930-as és 1970-es évek csúcspontjain. De később képes volt magától megszabadulni a kórtól. Eltökélt volt az iránt, hogy Oroszországot és a Szovjetuniót önmagukban vizsgálja. Olykor, amikor szükséges volt, Amerikát is kritizálta. Nem szerette az abszolút kijelentéseket, képes volt megváltoztatni a véleményét, ha tévedett. Megmutatta, hogy a múlt ismerete és a jelen elfogadása elvezethet a *Russian anxiety* meghaladásához.”

Személyes következtetések

A recenzió végén engedjék meg, hogy a szerző néhány személyesebb jellegű megjegyzést tegyen. Jómagam elismerem, hogy időnként én is szenvedek az „orosz rettegéstől”. Ez talán érthető is valakinél, aki a rendszerváltást az egyetemen, illetve a Fidesz megszületéséhez vezető szakkollégiumi mozgalmon keresztül élte meg. Nem kétséges, hogy az igazi rendszerváltás akkor történt meg, amikor az utolsó szovjet katoná elhagyta hazánkat. Akkori tanulmányaink során azok a szerzők domináltak, akik erősen kritikusak voltak a Szovjetunióval, illetve Oroszországgal szemben. Fiatalkorom meghatározó olvasmánya volt Alekszandr Iszajevics Szolzsenyicinnek a Gulágról írt könyve. Családom több tagja is találkozott a Szovjetunió, illetve a Vörös Hadsereg brutalitásával. Volt, akit szexuálisan molesztáltak, volt, aki börtönbe került 1956 után.

Tehát ilyen háttérrel került a kezembe Mark B. Smith nagyszabású és nagyhatású könyve. A cambridge-i történész óriási tárgyi tudással próbálja bebizonyítani, hogy részben a Nyugat, valamint a nálunk is észlelhető *Russian anxiety* is felelős a Nyugat–Oroszország-kapcsolatok elhidegüléséért. Szerinte az „orosz szorongást” lehet és kell is kezelni. Végül rám is nagy hatással volt a brit történész gondolatmenete. Talán még nem gyógyultam ki a *Russian anxiety*-ből teljesen, de odáig eljutottam, hogy elismerem: létezik a jelenség, és küzdeni kell ellene.

Grúber Károly

Irodalomjegyzék

- Bibó István (1946). *A kelet európai kisállamok nyomorúsága*. Budapest: Új Magyarország.
- Braithwaite, Rodric (2019). A New Perspective on a New Enemy. *The Budapest Times*.
A letöltés ideje: 2019. július 2. <https://www.archiv.budapesttimes.hu/2019/07/02/new-perspective-old-enemy>.
- Custine, Astolphe, Marquis de (2012). *La Russie en 1839*. Berlin: Nabu Press.
- European Union Committee (2015). *The EU and Russia: Before and Beyond the Crisis in Ukraine*. London: The Stationery Office.
- Grúber Károly (2008). A brit–orosz kapcsolatok dilemmái két évvel a Litvinyenkógyilkosság és két hónappal a grúz–orosz háború után. *Európai Tükör*, 13(11), 32–43.
- Kennan, George (1946). February 22, 1946. George Kennan's 'Long Telegram'. *Wilson Center Digital Archive*. A letöltés ideje: 2020. október 13. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116178.pdf>.
- Macintyre, Ben (2018). *The Spy and the Traitor: the Greatest Espionage of the Cold War*. New York, NY: Crown Publishing Group.
- Rácz András (2017). *Russia's Hybrid War in Ukraine, Breaking the Enemy's Ability to Resist*. Helsinki: The Finnish Institute of International Affairs.
- Smith, Mark B. (2019). *The Russia Anxiety and How History Can Resolve It*. London: Allen Lane.
- Szűcs Jenő (1981). Vázlat Európa három történeti régiójáról, *Történelmi Szemle*, 24(3), 313–360.